

IESKATS REFORMĀCIJAS GADSIMTA BAZNĪCAS MŪZIKĀ RĪGĀ

Vilis Kolms (1964) ir *Mg. art.* mūzikas pedagoģijā (Jāzepa Vītola Latvijas Valsts konservatorija, 1983–1989), ieguvis baznīcmūzikas specialitāti B ģimenī Greifsvaldes Universitātes Baznīcas mūzikas institūtā (1993–1995), kur joprojām ir doktorants (kopš 2001). Kopš 1991. gada pasniedzis liturģikas, himnoloģijas un liturģiskās dziedāšanas kursus LU Teoloģijas fakultātē, ir tās liturģikas docētājs (kopš 2011) un bakalaura studiju programmas *Baznīcas mūzika* direktors Lutera Akadēmijā (kopš 2013). Raksti vācu valodā par vēsturisko luteriskās baznīcas mūziku un liturģiju Rīgā.

Raksturvārdi: baznīcas mūzika, liturģija, reformācija, dievkalpojums, Andreass Knopkens, Pauls Bucens.

Reformācijas mūzikas specifika

Mūzika, kas veidojas un attīstās luteriskās reformācijas ietvaros, formas, saturs un lietojuma ziņā pilnā mērā iekļaujas vispārējā Baznīcas tradīcijā. Tā ir veidojusies kā dievkalpojuma (mesas, stundu lūgšanas u. c.) medijs. Melodijas uzdevums ir izcelt dievkalpošanas tekstus un vienot tās dalībniekus Dieva klātbūtnes svinēšanā un lūgšanā. Tomēr reformācijas laikā baznīcas mūzika iegūst arī jaunus akcentus, kurus vispirmām kārtām var raksturot kā muzicēšanas, resp., dziedāšanas, tuvināšanos tautai. Sapulcētās draudzes dziedājumi dievkalpojumā pirms reformācijas ieņem vēl visai pieticīgu vietu, un galvenā nozīme ir kora dziedājumiem latīņu valodā, kamēr līdz ar reformāciju sāk pieaugt visas draudzes kopīgo dziesmu un dziedājumu skaits un tie dievkalpošanā iegūst konstitūjošu nozīmi. Dievkalpojuma “nesēja” nu ir ne tikai garīdzniecība viena pati, kuru atbalsta

vairāk vai mazāk profesionāls koris, bet gan visa draudze kopā. Šis fakts tiek uzskatīts par ievērojamu reformācijas veiksmes cēloni, jo luteriskās draudzes dziesmas un mūzika būtiski veicināja atjaunotās teoloģijas nokļūšanu cilvēku prātos un sirdīs.

Burkhards Valdiss (ap 1490–1556)

Pirmā saglabātā liecība par luteriskās baznīcas mūzikas sākumiem Rīgā atrodama dramaturģiskā uzvedumā divos cēlieņos *Līdzība par pazudušo dēlu* (izdots Kēnigsbergā 1527. gadā). Uzveduma autors ir Burkharde Valdiss (*Burkhard Valdis*), luteriskajā ticībā pārgājis franciskāņu ordeņa brālis. Tā titullapā norādīts, ka darbs ticis uzvests Rīgā 1527. gada 17. februārī¹. Savai dzejai Valdiss

¹ *De parabell vam vorlorn Szohn || Luce am[~] xv. gespelet vnnd Christlick gehandelt || nha ynnholt des Texts / ordentlick na dem || geystliken vorstande sambt aller vm[~] = || stendicheit vihgelacht / Tho || Ryga ynn Lyfflandt / Am || xvij. dage des Monts || Februarij. || M. D.xxvij.*

1. attēls. *Līdzības par pazudušo dēlu* titullapa.
Hercoga Augusta bibliotēka, Wolfenbüttel, LO:7812

pievienojis Mārtaņa Luterā (*Martin Luther*) un Andreasa Knopkena (*Andreas Knöpken*) dievkalpojuma paredzētās dziesmas, kuras, sekojot uzveduma norisei, ievietotas atbilstošās vietās. Tās paredzēts izpildīt daudz balsīgam korim, kurš iesaistīts uzveduma norisē.² Saskaņā ar ievadvārdos sacīto autors ar šo uzvedumu vēlēties parādīt, kā evaņģēlijs māca cilvēka taisnošanu ar Dieva žēlastību, nevis ar labiem darbiem. Lai gan šis uzvedums nav uzskatāms par dievkalpojumu šī vārda šaurākā nozīmē, tomēr tā mērķis un izveidojums kopā ar luteriskajām draudzes dziesmām lielā mērā atbilst reformācijas dievkalpojuma galvenajam uzdevumam – evaņģēlija pasludināšanai tautas valodā visiem saprotamā un piedzīvojamā veidā.

² Arnold 2014.

Rīgas dievkalpojuma un dziesmu grāmatas

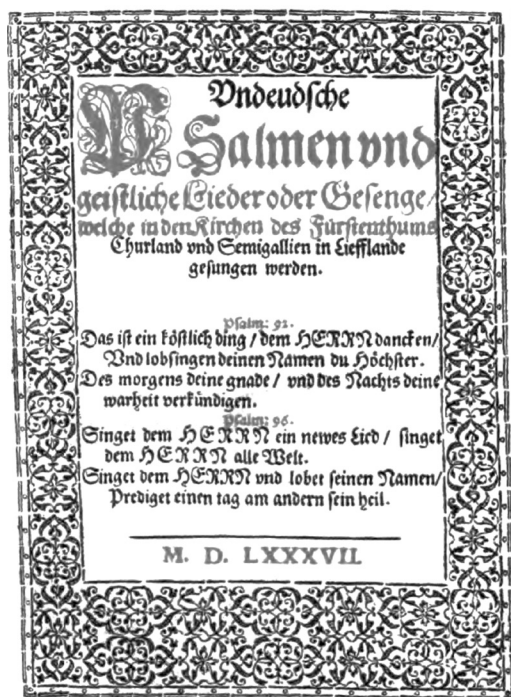
Nākamais nozīmīgais posms Rīgas luteriskās baznīcas mūzikas attīstībā sākas līdz ar Rīgas pirmās luteriskās dievkalpojuma un dziesmu grāmatas izdošanu. 1530. gadā Rostokā tiek nodrukāta grāmata *Īsa Baznīcas kalpošanas kārtība ... ar psalmiem un dievišķām slavas dziesmām, kas tiek dziedātas kristīgās draudzēs Rīgā*³. Lai arī šajā grāmatā vēl ir tikai dziedājumu un dziesmu teksti (dažiem no tiem pievienotas tukšas nošu līnijas,

³ Kurtz Ord[≈] || nung des Kirchen[≈] || diensts / Sampt eyner || Vorrede von Ceremonien / || An den Erbarh Rath der löbli[≈] || chem Stadt Riga ynn || Liefflandt. || Mit etlichen Psalmen / || vnd Götlichen lobgesengen / || die yn Christlicher versamlung || zu Riga ghesungen || werden. || M.D.XXX.

2. attēls. 1530. gada izdevuma titullapa.

Uppsala universitetsbibliotek
(S-Uu) Obr. 49:42 1

3. attēls. Titullapa 1537. gada izdevumam.

Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Ms Mus. 40074

kurās priekšdziedātājs varēja nepieciešamības gadījumā ierakstīt notis), tomēr, tā kā runa lielākoties ir par tolaik jau daudzviet pazīstamām dziesmām, nav apšaubāms, ka tās tika dziedātas, nevis sacītas. Protams, muzikālā ziņā vēl spēcīgāku impulsu deva šīs grāmatas nākamais izdevums septiņus gadus vēlāk (1537), kurā vairums dziesmu un dziedājumu jau ir ar notīm.

Šie abi Rīgas izdevumi lika nozīmīgu pamatu baznīcas mūzikas attīstībai 16. un tālākos gadsimtos līdz pat mūsu dienām ne vien vācbaltiešu, bet arī latviešu draudzēs. Lai gan pašlaik ļoti grūti pasacīt, kā tieši notika dievkalpošana un dziedāšana latviešu draudzēs reformācijas sākumposmā (Rīgas Jēkaba baznīcā tāda izveidojās jau 1524. gadā), tomēr filologs Pēteris Vanags savā darbā par pirmajām latviešu dievkalpošanas grāmatām⁴ sniedz pārliciecināmus argumentus, ka pirmā latviešu dievkalpošanas rokasgrāmata, kas

pusgadsimtu vēlāk, proti, 1587. gadā, tiek nodrukāta Kēnigsbergā⁵, satur senākus latviešu luteriskā dievkalpojuma dziedājumus, kas radušies varbūt pat reizē ar tiem, kuri atrodami abos pieminētajos Rīgas vācu izdevumos. Šajā pirmajā latviešu dievkalpojuma un dziesmu grāmatā lielākajai daļai dziesmu un dziedājumu jau bija pievienotas notis.

Andreasa Knopkena (ap 1468–1539) melodijas

Zīmīgi, ka baznīcas mūzikas iesākums Rīgā un Vidzemē saistāms nevis ar kāda mūziķa personību, bet gan ar teologa Andreasa Knopkena vārdu. Tas vēlreiz apliecina, cik cieši reformācijas vidē sadarbojas teoloģija un mūzika. A. Knopkens ir viens diviem

⁵ *Undeudsche || Psalmen vnd || geistliche Lieder oder Gesenge, || welche in den Kirchen des Fürstenthums || Churland vnd Semigallien in Liefflande || gesungen werden. || M.D.LXXXVII.*

⁴ Vanags 2000.

LXXX Blatt

Bekentnisse der Nyen/ also me secht lere/ wedder de/ de der errigen geiste/ vnde der dijnels lere anhengich. j. Timo. iij.

Durch Andream Knopken.

Hilp vns in dynem
 Dat an vns nicht erlāge

nāmen/ du al mech tige Godis/
 de Sa tan sy nen mode/

wat he heffe im synne/ lath em yo niche

gelingen/ heys vns hefflich gram

4. attēls. Lappuse ar A. Knopkena dziesmu no 1537. gada izdevuma

pirmajiem reformācijas apustuļiem Rīgā (blakus Sv. Jēkaba draudzes mācītājam Silvestram Tegetmeieram), kurš atbilstoši reformācijas teoloģiskajām atziņām vada draudzi Rīgas Sv. Pētera baznīcā jau kopš 1522. gada. Vispusīgā izglītība ļauj A. Knopkenam ne vien sniegt pārliecinošu teoloģisku argumentāciju par labu reformācijai (viņa skaidrojums Vēstulei romiešiem un 1522. gada disputam paredzētās 24 tēzes Kaspara Bankovska tulkojumā nesentika izdotas latviski⁶), bet arī ar panākumiem darboties praktiski – veidot draudzes dievkalpošanu ne tikai ar M. Lutera un citu autoru tekstus un dziesmu palīdzību, bet arī ar paša sarakstītiem dziesmu tekstiem un melodijām.

A. Knopkena melodijas, iespējams, nav reformācijas gadsimta ievērojamākie mūzikas šedevri, tomēr tajās pamanāms skaidrs autora rokraksts. Vācbaltiešu mūzikas vēsturnieks Elmārs Arro savā npublicētajā monogrāfijā⁷ raksta, ka A. Knopkena dziesmas melodijas ziņā ļoti atšķiras no tipiskiem luterāņu korāļiem un drīzāk būtu uzskatāmas par dziesmām vai pat dziedājumiem; tajās nevar pamanīt raksturīgo tuvumu tautasdziesmām vai pazīstamu laicīgu dziesmu atskaņas. Kā iespējamo

⁶ Vēstules romiešiem skaidrojums 2017.

⁷ Arro b. g.

1. Kas gan vēl pie - trūkt va - rēs man,
 Viņš ved uz sa - vām ga - nī - bām

ja Dievs par ma - ni gā - dā?
 un de - bess mai - zi dā - vā.

Viņš ved pie sa - va a - vo - ta un ma - nu

sir - di spir - dzi - na ar sa - vu Svē - to Ga - ru.

5. attēls. LELB Dziesmu grāmata (2015), dziesma Nr. 473

iemeslu šādi A. Knopkena dziesmu atšķirībai no tradicionālā luterāņu korāļa E. Arro min vietējas vācbaltiešu tautas mūzikas tradīcijas trūkumu un varbūtējus iespaidus no kādām mūsdienās vairs nepazīstamām Rīgā dziedātām himnām. Tomēr šādi minējumi jāuztver piesardzīgi. Neapšaubāmi var runāt par Rīgas lokālo tradīciju vēl pirms reformācijas (par to liecina, piem., Latvijas Mūzikas akadēmijas rektora prof. Guntara Prāņa disertācija par 15. gs. Rīgas dziedājumiem⁸), tomēr nav ziņu par kādām specifiskām intonatīvi oriģinālām vietējām himnām. Turklāt A. Knopkens Rīgā ir tikai ienācējs, kurš nav dzimis un audzis vācbaltiešu vidē. Svarīgi šķiet arī tas, ka šajā laikā luteriskā korāļa tradīcija vēl tikai pamazām iezīmējas un veidojas. Tāpēc nav gluži atbilstoši sacīt, ka A. Knopkena korālmelodijas neatbilst tradīcijai; drīzāk būtu jāatzīst, ka A. Knopkens ar viņa īpatnējo muzikālo pieeju ir Baltijas korāļtradīcijas līdzveidotājs. Taisnība E. Arro tomēr ir tajā ziņā, ka A. Knopkena teksti ir pārāki par viņa melodijām, un arī 2017. gadā izdotajā Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas *Dziesmu grāmata*⁹ atjaunotā tulkojumā viņa dziesma *Kas gan vēl pietrūkt varēs man* ievietota nevis ar autora oriģinālo, bet gan ar M. Lutera melodiju.

Pauls Bucens (1548–1586)

Pārskatu pār reformācijas gadsimta baznīcas mūziku Rīgā vēlos noslēgt ar ieskatu Paula Bucena (*Paulus Bucenus*) darbos. P. Bucens var tikt uzskatīts par pirmo profesionālo Rīgas un Vidzemes baznīcmūziķi un komponistu. Par viņa dzīvi pirms nokļūšanas Rīgā zināms maz. Par studijām Greifsvaldes Universitātē liecina 1568. gada ieraksts matrikulā, ka viņš imatrikulēts bez maksas.¹⁰ P. Bucena komponētā Mateja pasija (*Passio Domini nostri Jesu Christi secundum Mattheum*) izdota Štetīnē (tag. Ščecina) 1578. gadā, kamēr pārējās vairāk nekā 150 kompozīcijas tapušas Rīgā, kur viņš strādāja par Doma baznīcmūziķi. Darbu skaits

6. attēls. *Kyrie* no 1537. gada izdevuma

un nosaukumi zināmi no 1931. gadā izdotās P. Bucena biogrāfijas, kuras autors, vācbaltu komponists, diriģents un kritiķis Gerhards fon Koislērs, ir rūpīgi pētījis viņa dzīvi un darbību¹¹. Daudzas viņa kompozīcijas gājušas bojā Otrā pasaules kara laikā, bet daļa rokrakstu atrodami Berlīnē¹².

P. Bucena daiļrade pamatā apkopota 1583.–1584. gadā radītajā manuskriptā *Opus musicae ecclesiae rigensis*. Tas sastāvēja no divām daļām un saturēja norādījumu, ka skaņdarbi domāti atskaņošanai Rīgas baznīcā svētku dienās un visa liturģiskā gada ciklā. Šīm kompozīcijām piemīt ne vien muzikāla, bet arī kultūrvēsturiska vērtība – tā kā tās aptver veselu liturģiskā gada ciklu un ir paredzētas tieši lietošanai *in ecclesia Rigensi*, no šī manuskriptu krājumā atrodamā repertuāra, no skaņdarbu izveidojuma un no to vietas liturģijā var daudz spriest par tā laika mūzikas un dievkalpošanas dzīvi Rīgā, īpaši Rīgas Domā, kur P. Bucens darbojās. Šī darbu krājuma abu daļu virsraksti¹³ liecina, ka Rīgā reformācijas gadsimta otrajā pusē jau praktizēta izkopta

¹¹ Keussler 1931.

¹² Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Ms Mus. 40074.

¹³ *TOMUS PRIMUS: Sacrae aliquot cantiones sex vocum ad tria contrapuncti genera accomodatae musicis scholisquae aptissimae decantatae; Sacrae aliquot cantiones quinque et quatuor vocum ad tria contrapuncti genera accomodatae musicis instrumentis scholisquae aptissimae decantatae. TOMUS SECUNDUS: Missae aliquot quatuor, Quinque, sex et octo vocum ad clarissimorum musicorum motetas et sacros quosdam tenores accomodatae; Preces vespertine (responsoria, hymni, Magnificat et aliae quaedam cantiones quae in p'cipuis diebus festis et totum annum in Ecclesia Rigensi decantantur quinque et sex vocibus concinnatae).*

⁸ Prānis 2015.

⁹ LELB Dziesmu grāmata 2015, 534–535.

¹⁰ *Paulus Bucenus, philorhodus, Holsata, musicus, qui in artis musices honorem gratis est inscriptus.* Engels 1929, 10.

vokāla daudz balsība līdz pat astoņām balsīm un šo skaņdarbu atskaņošanā tikuši iesaistīti arī dažādi mūzikas instrumenti. Svētdienas dievkalpojumi bieži notikuši ar latīņu valodā atskaņotiem mesas dziedājumiem.

P. Bucena darbu krājumā atrodams 24 mesas, no kurām tikai viena ir tautas valodā. Lai arī latīņu valodā, tomēr viņa mesas atšķiras no tradicionālajām Romas katoļu mesām. Tās ir īpašas gan ar to, ka vairākās iestarpināti pazīstamu korāļu daudz balsīgi salikumi, gan ar to, ka nevienā no tām neietilpst tradicionālā mesas daļa *Credo* (Ticības apliecība), jo tās vietā visa draudze dziedāja Lutera korāli *Wir glauben all* (Uz Dievu Tēvu ticam mēs). Mesās izmantotas arī pazīstamu gregorisku dziedājumu intonācijas un apdarināti citāti no viņa laikabiedru komponētām motetēm.¹⁴

24 mesu vidū viena izceļas ar nosaukumu *Missa Rigaensis*, kas vienīgā ir tautas valodā. Šāds nosaukums, visticamāk, piešķirts tāpēc, ka tā tieši balstīta uz iepriekš pieminēto Rīgas dievkalpošanas kārtību. Raksturīga iezīme šai mesai ir, piem., tās īpatnējais *Kyrie* izveidojums. Šajā Romas mesas *ordinarium* dziedājumā lietotā valoda ir grieķu (nevis latīņu): *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison*. Toties saskaņā ar Rīgas luteriskās mesas kārtību tas tiek dziedāts trīs valodās – grieķiski, latīniski un tautas valodā: *Kyrie eleison, Christe miserere, O Here erbarme dy vnser*. Melodisko izveidojumu iespaidojis *Kyrie* dziedājums no 13. gs. gregoriskās mesas *Firmator sancte*. Bez svētdienas un svētku dievkalpojumiem notikušas arī vakara lūgšanas, par ko liecina fakts, ka ievērojama daļa (31) no P. Bucena rokrakstu krājumā atrodamajiem darbiem pieder pie vesperu repertuāra (responsoriji, himnas, *Magnificat*).

Rūpīgi meklējot, P. Bucena daiļradē var pamanīt arī pavisam cita rakstura kultūrvēsturiskās pēdas. Viņa komponētajā motetē, kas balstās uz pazīstamo M. Lutera korāli *Dievs, savu vārdu uzturi*, komponists izmainījis tekstu saskaņā ar vietējo politisko situāciju. Cik grūti mūsdienās šķiet pieņemams M. Lutera oriģināls (latviešu tulkojumā tā asums arvien mīkstināts līdzīgi, kā tas notika arī šīs dziesmas vēlākās versijās oriģinālvalodā), tik

vēl jo vairāk tas attiecas uz P. Bucena veikto korekciju.

Mārtiņš Luters:

Erhalt uns Herr bei Deinem Wort und steure Pabst' und Türken Mord.

Pauls Bucens:

*Erhalt uns, Herr, bei Deinem Wort und steur' des Pabsts und Russen Mord.*¹⁵

M. Luters šo tekstu rada īpašā, izmisuma pilnā ģeopolitiskā situācijā, kad turku karaspēks stāvēja Vīnes pievārtē un visa Rietumeiropa draudēja nonākt turku impērijas pakļautībā. Līdzīgu apdraudējumu 16. gs. beigās Vidzemē piedzīvo P. Bucens, kad Rīga 1582. gadā nonāca Polijas–Lietuvas valdīšanā, bet vairāki Vidzemes pierobežas apgabali uz laiku tika pievienoti Krievijai. Par to, kā šis fakts tika uzņemts Rīgā, liecību sniedz P. Bucena kompozīcijas teksts.

Baznīcas mūzika kā doksolģija

Vācu luterāņu teologs Dr. Reinharde Slenccka savās dogmatikas lekcijās norāda, ka dievatziņa veidojas nevis no jēdzienu un priekšstatu attīstīšanas, bet no Dieva slavēšanas un apliecināšanas un no pateicības Dievam¹⁶. Luteriskā baznīcas mūzika ir tā, kas ticīgajiem palīdz formulēt Dieva slavu vārdos un melodijā un vieno tos pateicībā Dievam. Dievkalpojuma mūzika līdz ar to kļūst par līdzekli, kā sistemātiskai teoloģijai pārtapt par praktisku, kļūstot par doksolģiju. Tāpēc arī luteriskās baznīcas mūzikas attīstība uzskatāma par reformācijas neizbēgamām sekām un reizē savā ziņā arī par priekšnoteikumu tās teoloģiskajiem panākumiem.

Mūzikas uzplaukums Rīgas draudzēs, kas pievērsās reformācijai, reizē liecina arī par

¹⁵ *Kungs, uzturi mūs pie sava Vārda un iznīcīni Pāvestu un turkus.* (M. Luters)
Kungs uzturi mūs pie sava Vārda un iznīcīni Pāvestu un krievus. (P. Bucens)

¹⁶ *Gotteserkenntnis vollzieht sich nicht in der Entwicklung von Begriffen oder in der Vermittlung von Vorstellungen, sondern darin, daß Gott als Gott gepriesen, bekannt und ihm gedankt wird.* Slenccka 1997/1998.

¹⁴ Leszczyńska 2016, 94.

luteriskās teoloģijas ievērojamo vietu rīdzinieku dzīvē. Jaunie un atjaunotie dievkalpojuma teksti, jaunais liturģiskais konteksts, luteriskie korāļi un draudzes aktīvā piedalīšanās dievkalpojuma norisē – šie reformācijas gadsimta ieguvumi ļāva baznīcas mūzikai ne vien sasniegt jaunu kvalitāti, bet arī paplašināt tās izpildītāju bāzi ar vienkāršajiem draudzes locekļiem. Tādā veidā luteriskā baznīcas mūzika kļūst arī par ievērojamu spēku tautas estētiskās uztveres kopšanā un lasītprasmes veicināšanā, jo tautā iecienīto dziesmu apgūšana vieglāk veicās, ja tika apgūta spēja lietot grāmatas, kur tās iespiestas.

Luteriskais korālis kļūst par baznīcas mūzikas atjaunošanas un attīstības vadošo elementu ne vien tautas dziedātajās dievkalpojuma

dziesmās, bet arī – ja tā to var dēvēt – profesionālajā mūzikā. Būtiski ir tieši tas, ka melodijas un teksti, kas atskan mesās, daudz balsīgās motetēs, vēlākos gadsimtos arī vokāli simfoniskās kantātēs un oratorijās, daudzos gadījumos ir pazīstami korāļi, kurus klausītāji paši dzied un ar kuros izsacītajām ticības patiesībām tie pilnībā spēj identificēties.

Rīgā un Vidzemē reformācijas pirmajos gadsimtos šī attīstība vairāk attiecināma uz vācu draudzēm, taču vēlāk tā atstāj pēdas arī latviešu mūzikas kultūrā. Ne velti viens no būtiskākajiem impulsiem ceļā uz pirmajiem Vispārējiem latviešu dziesmu svētkiem ir koku kustība, kuras pirmsākumi vispirms meklējami vācbaltiešu un drīz pēc tam arī latviešu luteriskajās draudzēs.

VĒRES

Arnold, M. (2014) Burkhard Valdis als theologischer Schriftsteller. *Zeitschrift für Hessische Geschichte und Landeskunde*, Bd. 119, S. 36 ff.

Arro, E. (b. g.) *Geschichte der baltischen Kirchenmusik und geistlichen Tonkunst*. Manuskripts mašīnrakstā Igaunijas Mūzikas un teātra akadēmijas (Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia) arhīvā Tallinā. Ö-13000/I.

Engels, H. (1929) *Musik und Musikleben in Greifswalds Vergangenheit*. Greifswald.

Keussler, G. von (1931) *Paulus Buceanus*. Rīga : Verlag der Buchhandlung G. Löffler.

Latvijas evaņģēliski luteriskās Baznīcas Dziesmu grāmata (2015) Rīga.

Leszczyńska, A. (2016) Liturgical Function and Gregorian Chant in the Music of Paulus Bucenus. *Musico-logica Brunensia*, 51, 1.

Prānis, G. (2015) *Rīgas misāles dziedājumi viduslaiku Eiropas gregorisko tradīciju kontekstā*. Promocijas darbs. Rīga : Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija.

Slenczka, R. (1997/1998) *Dogmatik im Überblick*. Vorlesung von Prof. Dr. Reinhard Slenczka. Erlangen.

Vanags, P. (2000) *Luterāņu rokasgrāmatas avoti*. Stockholm/Rīga.

Vēstules romiešiem skaidrojums, ko kistrinietis Andreass Knopkens ir priekšlasījis livoniešiem Rīgā, kur viņš ir draudzes gans. 24 tēzes disputam 1522. gadā Sv. Pētera baznīcā (2017) Rīga.